

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

Народився 19 грудня 1978 року у місті Львові. У 2001 році закінчив історичний факультет Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. З жовтня 2001 по вересень 2004 року навчався в аспірантурі Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Кандидат історичних наук (2005) зі спеціальності — українознавство. Тема кандидатської дисертації — «Становлення та розвиток українознавчих досліджень у системі вищих навчальних закладів і наукових організацій Наддніпрянської України (остання чверть XIX ст. — 1917 р.)»

Член національної спілки журналістів України (2003). З вересня 2004 року — старший викладач, а з вересня 2007-го — доцент кафедри гуманітарних і соціально-економічних дисциплін Київського державного інституту декоративно-прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука.

Автор праць з питань українознавства, історії України, української історіографії, історії української науки та культури.

Іван Мазепа є однією з найтрагічніших і водночас героїчних особистостей української національної історії. У 1687 році генеральна козацька старшина, невдоволена політикою гетьмана І. Самойловича, звернулася з проханням до царського уряду усунути його від влади. У липні того ж року Самойловича було заарештовано і заслано до Сибіру в м. Тобольськ, де він і помер. 25 липня 1687 р. у військовому таборі над річкою Коломакою гетьманом було обрано генерального осавула Івана Мазепу (1687–1709 рр.) [2, 248; 9, 70–74]. Він за звичаєм присягнув московському цареві на вірність і підписав складені напередодні нові статті з 22 пунктів, які отримали назву «Коломацькі» і які надалі врегульовували українсько-російські відносини. Суть цих статей зводилася до таких позицій:

1. Було підтверджено права і вольності Війська Запорозького, але одночасно статті закріплювали посилення царської влади

в Гетьманщині й обмеження української козацької автономії, що відбувалося постійно при кожних виборах нового гетьмана.

2. Гетьман не мав права знімати з посад генеральну старшину без царського дозволу, а старшина — переобирати гетьмана.

3. Гетьману, як і раніше, було відмовлено у праві відносин з іноземними державами. Для його «охорони» у гетьманській столиці Батурині виділявся окремих полк московських стрільців.

4. Установлювалося, що російські воєводи, які перебували у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині й Острі, не мали права втручатися у внутрішні справи Гетьманщини.

5. Козацькій старшині надавалися значні права і привілеї: свободу від будь-яких податків, натуральних повинностей, беззастережне володіння своїми землями, лісами, млинами тощо.

6. Гетьман і старшина зобов'язувалися дбати про зближення з великоросами, особливо через мішані шлюби, для чого дозволялося українським мешканцям мати вільний перехід до великоросійських міст.

7. Реєстрового війська повинно було бути 30 тисяч козаків.

8. На півдні Гетьманщини для захисту від турецько-татарських набігів мали бути побудовані укріплені міста-фортеці на річках Самарі, Орелі і Орчику. Слід сказати, що цей пункт запорізькі козаки сприйняли як зазіхання на їхні привілеї на південних землях [21, 105; 2, 249].

Отже, «Коломацькі статті» 1687 року були виявом складних загальнополітичних обставин того часу, а саме:

- військово-політичної переваги московського уряду;
- слабкістю козацької старшини в умовах зміни гетьмана, розбіжностей серед самої старшини і загального соціально-політичного напруження в Гетьманщині.

Тому не дивно, що «Коломацькі статті» були наступним кроком на шляху обмеження державних прав козацької України. Вони забезпечували насамперед політичні інтереси московського уряду в Гетьманщині. Зокрема, значну увагу було приділено актуальним питанням зовнішньої політики. Так, було застережено, що новий гетьман повинен не зачіпати інтересів Речі Посполитої і «вечної мир и союз» з нею «содержать крепко и ничем не нарушить». Крім того, гетьманський уряд зобов'язувався посилати козацьке військо проти Кримського ханства й турецьких фортець на Дніпрі і т. п. [15, 78].

До того ж уперше в українсько-московському договорі 1687 року Москва заперечувала державний характер гетьманської влади, а тим самим і українську козацьку державність взагалі. Це було наочне перекреслення державно-політичної концепції усіх гетьманів, від Богдана Хмельницького до Івана Самойловича. Як зазначає відомий історик О. Оглоблин, Коломацька угода мала бути своєрідною конституцією українсько-російських взаємин на період гетьманування Івана Мазепи. Складена в надзвичайно несприятливих умовах для української сторони, вона була безперечним юридичним успіхом Москви в її історичному наступі на Україну [16, 232]. «Вона дуже в'язала руки новому українському урядові, який мусив лояльно виконувати цей московський диктат. Й лише державний геній і глибокий патріотизм нового гетьмана Мазепи зробили так, що низка шкідливих для України ухвал Коломацької угоди залишилися нечинними» [15, 80].

Новообраний гетьман Іван Мазепа на початку свого правління здійснював поміркованішу зовнішню політику, аніж на початку XVIII ст. В цілому зовнішню політику Мазепи можна умовно поділити на 4 провідні напрями або вектори:

1. Московський (російський).
2. Кримсько-татарський (чорноморський).
3. Польський.
4. Шведський.

Перші два вектори переважали у дипломатичній діяльності гетьмана наприкінці XVII ст. і були тісно переплетені між собою. Натомість на початку XVIII ст. на перше місце у зовнішній політиці Мазепи виступають польський та шведський (європейський) напрями, що було пов'язано зі зміною міжнародного становища у Європі, а саме початком виснажливої для України Північної війни (1700–1721 рр.). Власне період з 1700 по 1709 рік можна беззастережно вважати апогеєм зовнішньополітичної діяльності великого гетьмана, метою якої було визволення козацької України з-під влади Москви і утвердження української незалежної держави. Слід зазначити, що усі ці вектори зовнішньої політики Івана Мазепи були взаємопов'язані між собою і через різноманітні геополітичні обставини відігравали у різний час неоднакову роль.

Початок гетьманування Івана Мазепи проходив у стані війни, яку Москва і Гетьманщина, як її союзник, провадила

з Кримським ханством і Оттоманською Портою. Це не могло не позначитися на українській зовнішній політиці, і новий уряд Мазепи до 1700 року приділяє велику увагу міжнародним проблемам тодішнього європейського сходу, зокрема чорноморській проблемі. В українській дипломатії кінця XVII — початку XVIII ст. окреслилися дві основні концепції інтересів Гетьманщини в Чорноморському басейні і взаємовідносин з чорноморськими країнами.

1. Це давня концепція рівноваги сил у Північно-чорноморському регіоні, оперта на порозуміння з Туреччиною та Кримським ханством, із використанням їхньої політичної та мілітарної потуги проти Речі Посполитої або Москви чи навіть проти цих обох держав одночасно. Ця концепція була досить популярна на Запорозькій Січі і на півдні Гетьманщини. У кінцевому підсумку це була концепція мирного розв'язання болючої для України чорноморської проблеми. Своє завершення в добу І. Мазепи вона знайшла в українсько-кримському союзному договорі Петра Іваненка 1692 року, про який ми скажемо нижче. О. Оглоблин вважає, що гетьман поділяв основні тези цієї зовнішньополітичної доктрини [15, 85].

2. Наприкінці XVII ст., в умовах антитурецької коаліції і війни з Портою та Кримом зростає і утверджується друга зовнішньополітична доктрина чорноморської політики Війська Запорозького. Її суть — це прагнення радикального розв'язання чорноморської проблеми. Ця концепція вимагала активної української політики в Причорномор'ї і навіть у Східній Європі. Як витвір іноземних політичних інтересів Священної Ліги, Польщі, Москви ця доктрина не могла здобути собі великої популярності в Гетьманщині, від якої вона вимагала значного напруження внутрішніх зусиль та ресурсів. Однак і ця концепція мала власну українську традицію і глибокий національний зміст. Адже це була ідея об'єднання всіх сил православного сходу для повалення османського панування, для виходу України на південь, на «широкі шляхи національної і міжнародної політики» [15, 86]. Іван Мазепа як талановитий політик добре розумів, що без Південної України і північного узбережжя Чорного моря незалежна Українська держава була неможлива. Це ставило на порядок денний української зовнішньої політики кінця XVII ст. питання про цілковиту ліквідацію турецько-

татарського панування у північному Причорномор'ї [3, 73–76; 13, 36].

Вищезазначена ідея помітна в діяльності Мазепи вже у перші роки його гетьманування. Він усіяло підтримує політику московського уряду щодо Криму і Османської імперії, намагаючись перевести її на українсько-балканські шляхи. Зокрема, вже восени 1688 року на переговорах з російським послом Ф. Шакловитим Іван Мазепа обговорював можливість російсько-української окупації Кримського ханства [23, 303]. Гетьман пише докладні й цікаві проекти військової політики Московщини і України на Чорноморії, проекти, які мали великий вплив на молодого Петра I. Однак вони почали здійснюватися пізніше, у середині 90-х років XVII ст., коли міжнародна ситуація значно змінилася — і не на користь уряду Мазепи. Але навіть тоді гетьман не перестає цікавитись цією проблемою: він підтримує тісні зв'язки з Молдавією та Валахією, з церковними колами Сербії, Болгарії, Греції, з Константинопольським патріархатом [7; 11].

Практичною реалізацією цієї другої доктрини кримсько-татарського напрямку зовнішньої політики Івана Мазепи стали відомі Кримські походи 1687 і 1689 рр. Перший, як відомо, зазнав невдачі, і це було однією з причин скинення І. Самойловича з гетьманства. У відповідь на похід 1687 року кримський хан учинив кілька набігів на українські землі. Велика заслуга у їхній відсічі належить особисто гетьманові Мазепі. Виставлені ним по Дніпру лівобережні козацькі полки не допустили орду в Гетьманщину взимку 1688 року, а кількатисячне військо полковника Новицького розгромило авангардні загопи татар і змусило їх відступити. Однак від татарського погрому все ж таки постраждала Слобожанщина [2, 249; 19, 276]. У квітні 1689 року організовано II Кримський похід, у якому взяли участь 112 тис. російських солдатів і 50 тис. українських козаків під командуванням Голіцина і Мазепи. Після важких боїв та переходів російсько-українська армія підійшла до Перекопу — безпосереднього кордону Кримського ханства. Однак, враховуючи чисельність ворога (150 тис. татар), відірваність союзної армії від основних джерел постачання, нестачу продовольства і фуражу, 21 травня було дано наказ відступити.

Невдача двох Кримських походів стала однією з причин дворцевого перевороту в Москві. Молодий цар Петро I у серпні

1689 року захопив усю повноту влади. При особистій зустрічі з новим царем Мазепі поталанило викликати в Петра I повагу і симпатію. Відтоді гетьман мав цілковиту довіру московського царя. Заручившись підтримкою останнього, Іван Мазепа почав зміцнювати своє власне політичне становище [2, 250; 8, 31].

На початку 90-х років XVII ст. відбулася вагома і неодноразова подія у політичному житті Війська Запорозького — канцелярист Генеральної військової канцелярії Петро Іваненко (Петрик) утік на Запорожжя й почав схиляти козаків до виступу проти старшини і визволення Гетьманщини від московських військ. Ставши січовим писарем, Петрик розгорнув активну дипломатичну діяльність щодо створення антиросійської коаліції держав. При цьому він скористався досвідом Богдана Хмельницького і пішов на зближення з урядом Кримського ханства. Рішучість цієї людини явно вказує на те, що Іваненко діяв не тільки від свого імені. Ймовірно, він репрезентував ту групу козацької старшини, яка перебувала в опозиції до гетьмана Мазепи [2, 251]. А козацький літописець Самійло Величко вважає, що плани Петрика опосередковано і таємно підтримував сам гетьман Мазепа [12, 60–365]. На такій думці наполягають і деякі сучасні українські дослідники (О. Оглоблин, В. Борисенко та ін.).

26 травня 1692 року Петрик підписав із Кримом мирний договір, який закріплював союз «двох незалежних держав». Угода складалася з 16 статей. Її основними умовами були:

1. Визнавалася незалежність Української держави і підтверджувалися усі «вольності» українського народу.

2. Кримське ханство і Україна зобов'язувалися спільно захищатися від агресії «поляків і Москви».

3. Першочерговим завданням ставилося відвоювання «Малоросійської України» у Москви.

4. Територія нової Української держави мала складатися із земель колишніх Чернігівського та Київського воєводств, Сумського та Охтирського полків Слобожанщини і тих правобережних земель, які були визволені за часів Хмельницького і перебували у складі Речі Посполитої.

5. За надану допомогу Гетьманщина мала відкрити татарським ордам «муравські шляхи» на Москву. Для цього передбачалося переселити жителів Харківського, Острогозького і Чернігівського полків на Чигиринщину.

6. Південний кордон козацької України мав проходити по р. Самарі.

7. Сторони зобов'язувалися створити взаємовигідні умови для торгівлі, занять рибним та мисливським промислами, добування солі тощо.

8. Бралось зобов'язання про припинення руйнівних нападів козаків на Крим, а татар на українські землі.

9. Передбачався обмін резидентами, посольствами, влаштування регулярного поштового зв'язку [2, 252; 25, 172–176].

Хоча цей договір не був реалізований на практиці, а Петрик через невідтримку українського населення і складні геополітичні обставини зазнав у кінцевому підсумку невдачі, ця угода залишила неабиякий слід в історії української політико-правової та державотворчої думки, наочно показала невдоволення частини національної еліти тодішнім політичним та економічним становищем України у складі Московської держави.

Тим часом Петро I, узявши в 1689 р. управління країною, відразу ж здійснив спробу вийти до Чорного моря. Для цього він організував т. зв. Азово-дніпровські походи 1695 і 1696 рр., у яких взяли участь і лівобережні козацькі полки і які завершилися виходом Росії до Азовського моря. Однак після цього успіху московський цар учинив різку зовнішньополітичну переорієнтацію Росії. Москва у 1700 році уклала з Портою Константинопольський мирний договір і розпочала боротьбу за вихід до Балтійського моря, а Україну залишила напризволяще з її багатоміліардною чорноморською проблемою. Незважаючи на такий стан справ, в цілому чорноморський напрям зовнішньої політики Івана Мазепи та усі його прояви були органічно пов'язані із загальними планами гетьмана будівництва Української самостійної держави.

Московський вектор зовнішньополітичної діяльності гетьмана Мазепи у перший період його правління (до 1700 року) досить суперечливий та малодосліджений. Відомо, що І. Мазепа, як і його попередник, був противником «Вічного миру» 1686 року, слушно вбачав у ньому небезпеку для козацької державності і для її соборницьких прагнень. Саме тому гетьман продовжував традиційну політику — не допустити втручання Москви у внутрішні справи Гетьманщини. Але допомога Москви була потрібна Мазепі у здійсненні його широкої програми об'єднання українських земель під гетьманською булавою. Незалежно від сво-

го особистого ставлення до Москви, гетьман у 1690-х роках проводить лояльну політику у відносинах із російським урядом і, за висловом Б. Крупницького, не випускав основних цілей української державної політики й боронячи інтереси України проти дальшого наступу на неї московського імперіалізму [10, 44–45].

Спочатку І. Мазепа ретельно й лояльно виконував військові зобов'язання Коломацьких угод. Зокрема, навесні 1688 року він розпочав будівництво фортець на півдні Гетьманщини. Це викликало велике невдоволення на Січі й стало однією з головних причин ворожого ставлення Запорозжя до Мазепи майже до кінця його гетьманування [15, 88; 24, 33–35]. Крім того, фактично від Коломацького договору 1687 року до початку Північної війни у 1700 році на вимоги царського уряду українські козаки брали участь у численних боях проти татар і турків, а селяни і міщани мусили забезпечувати російські війська, які проходили через українські міста і села, квартирами для постоїв, провіантом, фуражем тощо. Московські воєводи безборонно притісняли й знущалися над місцевим українським населенням. З цього приводу І. Мазепа писав до Петра I: «От уже 11 літ вершиться війна з Кримом і всі війська московські йдуть через нашу землю. Люди терплять, бо їм топчуть трави й хліб, випалюють байраки. Гінці безперестанно їздять не тільки з царськими грамотами, а й з воєводськими листами, вимагають від жителів собі корму й життя, а ні — то б'ють і безчестять навіть старшину козацьку... Тож не важко всякому розсудити, які труднощі, убитки й розір від тих безперестанних походів терпить Україна» [7, 103–106; 19, 281].

Отже, виконання військових зобов'язань «Коломацьких статей», зокрема багатолітня участь Гетьманщини у війні з Кримом та Туреччиною, яка коштувала Україні величезних утрат, не принесли жодної користі козацькій державі. Чорноморська проблема залишилася нерозв'язаною, а водночас не були й реалізовані головні завдання зовнішньої політики Мазепи — об'єднання Правобережної України з Лівобережною, консолідація Запорозької Січі з Гетьманщиною, не кажучи вже про визволення Південної України й північного узбережжя Чорного моря з-під турецько-татарського панування. О. Оглоблин слушно вважає, що з цього погляду зовнішньополітична діяльність Івана Мазепи до 1700 року могла бути оцінена сучасниками

тільки негативно [15, 89; 16, 233]. Найвиразніше впадала у вічі відкрита залежність гетьманської адміністрації від московського уряду. Так, Мазепа досить часто був у Москві, кожного разу бачився з Петром, з яким зав'язує дуже приязні відносини. Цар за це нагороджував гетьмана високими російськими чинами і званнями. Зокрема, у 1700 році Мазепа отримав орден Андрія Первозванного, а у 1707 році за клопотанням того ж Петра I — титул князя Священної Римської імперії. Така лояльна політика Івана Мазепи щодо Москви була дуже непопулярна серед українського загалу. У широких колах суспільства зростало невдоволення «промосковською» політикою гетьмана, звучали слова докору й осуду.

Значно вдалішим у дипломатичній діяльності Івана Мазепи був польський вектор зовнішньої політики гетьманського уряду. Його головним завданням було об'єднання Правобережної України з Лівобережною Гетьманщиною, намагання практично реалізувати давню ідею соборності українських земель. На початку свого гетьманування Мазепа здійснював обережну зовнішню політику щодо Правобережжя. Ця обставина зумовлювалася тим, що за «Коломацькими статтями» 1687 року щодо міжнародної діяльності Гетьманщини визнавалося таке: «...щоб від навколишніх государів листи прочитавши, до Великих Государів (московського царя. — *О. Н.*) відсилати,.. а від себе чи проти тих листів ні до кого нічого не писати» [27, 123; 23, 302]. Окрім того, зважаючи на попередню політику І. Самойловича щодо російсько-польського мирного договору, обумовлювалося також ставлення нового гетьмана до «Вічного миру» 1686 року: «... мир і союз укладений з Королем Польським тримати міцно і задовольнятися тими містами, які в договорах названі... і до порушення договорів ніяких причин не давати» [27, 124]. Іван Мазепа, на відміну від попередника, у питанні повернення правобережних земель (а отже, у польському векторі своєї зовнішньої політики) спочатку рухався тільки у рідчій московської політики. Хоча, безумовно, це був лише тактичний хід Мазепи, який прагнув об'єднання України під однією гетьманською булавою. Як ми бачили вище, незважаючи на Коломацькі угоди щодо обмеження дипломатичних відносин Гетьманщини, Іван Мазепа підтримує стосунки не тільки з Річчю Посполитою, а й з Османською імперією, Кримським ханством, Молдавією та Валахією. Відомо, що про усі контакти з іноземними країна-

ми гетьман повідомляв до Москви. Однак історики не виключають, що вже від початку 90-х років XVII ст. Мазепа вів і таємне листування [23, 303].

У той самий час на Правобережжі зазнала кардинальних змін внутрішньополітична ситуація. Тамтешнє українське козацтво на чолі з фастівським (білоцерківським) полковником Семеном Палієм відновило інститути козацької державності, знищені у цьому регіоні в 70-х років XVII ст. Правобережні козацькі полки хотіли об'єднатися з Лівобережною Україною у спільний гетьманат. Іван Мазепа повинен був враховувати ці прагнення до об'єднання і впливати на царський уряд із метою позитивного вирішення цього питання. Зокрема, після звернень С. Палія до Москви і Батурина (1688, 1690, 1692, 1694 рр.) з проханням включити правобережні полки до складу Лівобережної Гетьманщини Іван Мазепа запропонував Петру I поселити паліївців у Трипільлі, яке підкорялося лівобережному гетьману. Одночасно І. Мазепа заборонив козакам із Лівобережжя та Слобожанщини переходити через Дніпро й оселятися на правобережних землях під страхом тюрми і жорстоких покарань [23, 304; 22, 104–106].

Крім того, від початку свого правління Мазепа йменувався гетьманом «обох сторін Дніпра». Польські послы неодноразово нарікали на цей факт московському уряду, на що останній заявляв полякам, що гетьман так «пишеться» цілком справедливо і згідно з царським указом, адже «на тій стороні Дніпра під державою Російських государів знаходиться головне всієї Малоросії місто Київ, із Васильковом, Трипільям і всім Запоріжжям». На початку 1692 року Мазепа пропонує цареві прийняти під свою протекцію С. Палія й поселити його на Лівобережжі, зробивши переяславським полковником. Ймовірно, гетьман прагнув використати військовий досвід фастівського полковника у боротьбі з Кримським ханством. Коли в 1692–1693 рр. С. Палій знову звертався до Мазепи з проханням прийняти його «під гетьманську булаву», лівобережний гетьман, усвідомлюючи негативну відповідь московського царя, намагався довести Петру, що правобережні козацькі полки у разі незадоволення їхніх прагнень можуть піддатися під протекцію кримського хана [12, 400–401]. Окрім того, посилаючись на лист Палія, гетьман сповіщав про небезпеку військового нападу Польщі і можливість народного повстання

на Правобережжі, що також мало спонукати московський уряд звернути увагу на цю проблему [23, 305]. Однак така тактика гетьманського уряду не принесла бажаних результатів.

Хоча майже про усі міжнародні відносини гетьмана повідомлялося до Малоросійського приказу в Москву, І. Мазепа в офіційних стосунках з іншими державами ніколи не приховував свого бажання повернути Правобережну Україну. Підтримуючи тісний зв'язок із полковником С. Палієм, гетьман намагався втілити у життя свої наміри щодо прилучення Правобережжя. Зокрема, І. Мазепа та С. Палій провели кілька особистих зустрічей для вироблення спільного плану дій щодо політичного становища правобережних земель. До того ж гетьман тримав своїх резидентів у Фастові, виплачував Палію гроші зі своєї скарбниці та передавав оплату за військові походи від царя. Протягом 90-х років XVII ст. між Мазепою та Палієм велося постійне листування, майже щомісяця до Батурина й Фастова прибували послы з обох боків Дніпра [23, 306]. Завдяки добрій інформованості про стан справ на Правобережній Україні І. Мазепа мав змогу повідомляти московський уряд про порушення поляками і турками попередніх мирних домовленостей. Так, у 1700 році він скаржився на те, що «деякі польські пани на тому березі Дніпра почали були осаджувати слободи на порожніх місцях, що було заборонено останніми трактатами» [12, 603; 23, 307]. Однак, бажаючи залучити Річ Посполиту до союзу проти Швеції, Москва погоджувалася на територіальні поступки польському королю. Зокрема, у квітні 1701 року московський посол Б. Михайлов привіз до Батурина умови польсько-російського договору, за яким поляки вимагали «спірні землі» від Стайок до Чигирина. Мазепа запропонував віддати Польщі Стайки, Трахтемирів і Трипілля, але не погодився на уступлення Чигирина, Канева, Черкас і Крилова [4, 23].

З початком національно-визвольного повстання на Правобережній Україні під проводом С. Палія проти польської влади влітку 1702 року гетьман Мазепа опинився у досить скрутному становищі. З одного боку, ватажки повстання просили допомоги, а з другого — московський уряд заборонив Мазепі втручатися «у польські справи». Усе це перекреслювало наміри гетьманського уряду повернути Правобережжя під свою владу. Тому треба було очікувати сприятливої міжнародної ситуації для того, щоб оволодіти цими землями. І така можливість з'явилася

через два роки. У травні 1704 року Іван Мазепа отримує наказ Петра I про введення козацького війська на Правобережжя з метою допомоги польському королеві Августу II проти Швеції. Вже 29 травня гетьман доповідав із табору над рікою Стугною, що правобережна козацька старшина «рушила з домівок і йдуть при моєму боці в обозі зі своїми людьми» [23, 307]. У червні того ж року біля Паволочі правобережний наказний гетьман Самусь передав Мазепі свої гетьманські клейноди. Таким чином Іван Мазепа став справжнім правителем об'єднаної козацької України.

Невдовзі Мазепа, прагнучи зміцнити свою владу у цьому українському регіоні і зважаючи на великий авторитет серед козацтва С. Палія, змушений був усунути його від влади. Останнього заарештували в козацькому таборі біля Бердичева й згодом відправили до Москви. У червні 1705 року 40 тисяч козаків Мазепи зайняли всю територію Київщини, Волинь, частину Східної Галичини й досягли кордонів Белзького воєводства. У 1707 році гетьман повідомляв російському царю, що у Брацлавському, Подільському і Київському воєводствах Речі Посполитої був остаточно відновлений козацький адміністративно-територіальний устрій [7, 152–159]. Але коли І. Мазепа зрозумів, що Петро I нехтує соборницькими прагненнями України, хоче зміцнити своє міжнародне становище за рахунок чергового поділу козацької держави, гетьман розпочинає таємні переговори з польським і шведським королями.

Треба зазначити, що ліквідація Палія як політичного конкурента зробила Мазепу дійсним володарем Правобережної України. Річ Посполита, яка була окупована шведами і знесилена боротьбою магнатських угруповань, була неспроможна відновити свою владу на Правобережжі, яке й надалі залишалося в руках Мазепи. Хоча польський уряд постійно домагався евакуації гетьманського війська з цього регіону і передачі Правобережжя польській адміністрації, усі ці заходи були марні. Незважаючи на накази царя, Мазепа твердо протистояв польським домаганням, доводячи Москві, що утримання Правобережної України під українським володінням потрібне протягом війни зі Швецією. Зрештою, на цю пропозицію гетьмана пристав і московський уряд. Тим часом Іван Мазепа активно поширює полково-сотенну адміністрацію на Правобережжі. Зокрема, у 1708 році тут існувало 7 козацьких полків:

Білоцерківський, Богуславський, Корсунський, Чигиринський, Уманський, Брацлавський і Могилівський. Головним осередком козацької організації Правобережжя була Біла Церква, де й перебувала резиденція гетьмана під час його життя в цьому українському регіоні. Мазепа зміцнює укріплення Білої Церкви, перевозить сюди частину гетьманських клейнодів і своїх скарбів [15, 229; 5, 31]. Усі ці заходи гетьмана вказують на те, що він запроваджував на Правобережній Україні той самий суспільно-економічний устрій, який існував у Лівобережній Гетьманщині. Однак уся державницька діяльність Мазепи на Правобережжі була підірвана подіями 1708–1709 рр. Хоч на короткий проміжок часу, але цей український регіон був у руках Івана Мазепи, титульний «гетьман обох сторін Дніпра» став їх реальним володарем.

Таким чином, польський напрям зовнішньополітичної діяльності гетьманської влади наприкінці XVII — на початку XVIII ст. був спрямований передусім на відновлення єдиної Української козацької держави часів Богдана Хмельницького. Однак несприятлива геополітична ситуація і залежність від московської дипломатії унеможливили здійснення всіх планів Івана Мазепи щодо повернення соборності українських земель. Т. Чухліб доречно зауважив, що в умовах протекторату Російської держави цей гетьман робив усе можливе задля об'єднання України.

Проте найзначнішим для українського державотворення у той складний історичний період був шведський напрям зовнішньої політики Івана Мазепи, що фактично розпочався з вибухом Північної війни.

Північна війна (1700–1721 рр.) великим тягарем лягла на Україну, втягнену московським урядом у боротьбу за чужі їй цілі та інтереси. Це було наслідком політичного становища Гетьманщини, зумовлене Московським договором 1654 року та «Коломацькими статтями» і визначене реальним співвідношенням сил у Східній Європі. О. Оглоблін вважає, що певній частині козацької старшини та українського купецтва були вигідні пропозиції щодо розвитку зовнішньої торгівлі у вільному виході до портів Балтійського моря, обминаючи територію Речі Посполитої [15, 239]. Окрім того, в цілях української зовнішньої політики було відвернути увагу Москви від кримсько-чорноморського напрямку і скерувати московську агресію в ін-

ше русло. Не будемо докладно зупинятися на ході воєнних дій під час цієї виснажливої для України війни, зазначимо тільки, що українське козацьке військо щороку ходило у далекі походи — в Прибалтику, Білорусь, Литву, Польщу та інші країни, де було позбавлене нормальних джерел постачання й залишене там по суті напризволяще. Козацькі загони у цій війні підлягали московському командуванню, мусили виконували накази московських воєвод, які не знали і не бажали знати особливостей українського військового устрою, не зважали на козацькі права, звичаї та традиції. Тим самим знівельовувалася військово-політична основа Гетьманщини, підриваввся престиж гетьманського уряду [26, 257—259]. Однак Північна війна давалася взнаки не лише козацькому стану, а й усьому населенню України. Адже численні військові роботи вимагали велику кількість людей, транспорту, матеріалів, що завдавало значного удару українській економіці. Постійні податки з українського народу на потреби московських військових частин, які перебували на території України, викликали гострі суперечки між населенням та місцевою адміністрацією і військовими загонами.

Але справа була не лише у московських знущаннях над українцями, які московський уряд намагався виправдати обставинами воєнного часу. Для гетьмана І. Мазепи і козацької старшини ставало чимраз зрозумілим те, що втручання Москви у внутрішні справи козацької України порушує її державні права. Тоді ж в російських урядових колах навіть обговорювалися плани скасувати автономію Гетьманщини, її козацький устрій і віддати Україну князю Меншикову на правах володіння [15, 245]. Зокрема, у квітні 1707 року під час військової наради в Жовкві Петро І повідомив Мазепу про намір цілковито реорганізувати козацьку службу, що по суті було скасуванням самостійного українського війська і ліквідацією Української козацької держави. З огляду на заперечення гетьмана ця спроба царя не була реалізована, але її основа залишилася [8, 106].

Загроза для існування Гетьманщини як державного організму поставила перед українською національною елітою питання про визволення України з-під московської влади. Серед української генеральної старшини на початку XVIII ст. розвинулися три зовнішньополітичні концепції:

- 1) «гадяцька»;
- 2) «кримська»;

3) концепція гетьмана І. Мазепи [15, 246–250].

Усі ці концепції ґрунтувалися на досвіді української державотворчої традиції. Суть «гадяцької» концепції полягала в ідеї Великого князівства Руського у федеративній системі Речі Посполитої. Її прихильниками у той період були І. Ломиковський, Д. Апостол, Д. Горленко, М. Миклашевський, магнати Литви та Польщі. Угода з Польщею на засадах Гадяцької унії 1658 року створила б юридичну основу для об'єднання України обох сторін Дніпра.

Секретні українсько-польські переговори розпочалися у 1703 році, коли українська армія допомагала польському королю Августу проти шведів на Правобережній Україні, Білорусі. Ініціатором переговорів виступив Стародубський полковник Михайло Миклашевський. Одразу ж була віднайдена конкретна формула майбутніх українсько-польських державно-правових відносин — Україна «мала в такій же вольності увісти, як і Корона Польська і Князівство Литовське» [16, 239–241].

«Кримська» концепція також спиралася на давніх засадах української козацької політики. Вона, як ми бачили вище, була відновлена на початку 1690-х років під час повстання Петрика. Її суть — найкращою гарантією української незалежності є союз з Кримським ханством та Туреччиною. Ця концепція, на відміну від першої, мала виразне антипольське спрямування і була дуже популярна серед козацької старшини південної Гетьманщини та Запорозької Січі. На початку XVIII ст. репрезентантами «кримської» концепції були В. Кочубей, І. Іскра, К. Гордієнко [15, 248].

Зовнішньополітична концепція Івана Мазепи відрізнялася від обох попередніх, хоча вони не були зовсім чужі для гетьмана. Однак на початку XVIII ст. ставлення Мазепи до цих геополітичних проблем було зовсім інше. Насамперед «кримська» концепція не могла в тодішніх умовах забезпечити визволення України. Її доля залежала від великих міжнародних подій, які відбувалися не на Півдні, а на Півночі, де воювали між собою Росія та Швеція. Гетьман також не сприйняв «гадяцьку» доктрину, оскільки знав історію Гадяцької унії та її фатальні наслідки для України. Окрім того, пропольська орієнтація була дуже непопулярна серед широкого кола українства. Особисто Іван Мазепа не був зацікавлений у реалізації ідеї Великого князівства Руського як частини Речі Посполитої, конституція

якої значно б обмежила права гетьманської влади та суттєво збільшила політичні привілеї старшинської аристократії.

Власне з цих причин І. Мазепа мав зовсім інші плани. Він, як український державник, розумів національні інтереси України, і став творцем т. зв. шведської зовнішньополітичної концепції. Її сутність ми яскраво бачимо у присязі гетьмана, яка відбулася перед вищою українською старшиною у 1708 році і у якій сказано, що задля визволення Вітчизни, Війська Запорозького і всього українського народу «від страшного московського ярма неволі...», щоб «привернути... поламані й до останнього упадку доведені закони й свободи», він, гетьман Мазепа, прийняв протекцію шведського короля Карла XII і «мав за свій обов'язок, зі своєї синівської любові до цієї отчизни... проти ворогів москалів... повстати, усіма засобами боронитися та з'єднаними збройними силами... Швеції й Війська Запорозького... воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша Малоросійська отчизна й Військо Запорозьке від деспотичного московського ярма, й наші закони й свободи не повернуться до давнього стану» [5, 41–43; 15, 251]. Про причини переходу Мазепа на бік Карла XII також промовисто говорить автор «Історії Русів», який з цього приводу вкладає в уста гетьмана такі слова: «Ми стоїмо тепер... між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Коли у війні зі шведами переможе російський цар, то Україні прийде лиха година» [25, 184].

«Шведська» концепція Івана Мазепа також ґрунтувалася на давній українській політичній традиції часів Богдана Хмельницького, союзника шведського короля Карла X Густава. Це була традиція вільного союзу з великою європейською державою, далекою від кордонів України. Ця держава була ворогом Москви й перемагала у той час на усіх фронтах війни. Тому «шведська» концепція І. Мазепа, на думку О. Оглоблина, була по своїй суті українською концепцією, оскільки гетьман прагнув визволити Україну з-під московської влади і забезпечити її державну незалежність шляхом союзу зі Швецією [15, 251]. У той же час Мазепа добре розумів, що реалізувати його задуми буде досить складно. Адже Гетьманщина перебувала під зверхністю Москви й змушена була воювати разом із нею проти Швеції. Але і Швеція, і Московщина були в союзі з Річчю Посполитою: перша — зі Станіславом Лещинським, друга —

з російським ставлеником Августом. Отже, шлях української зовнішньої політики до Швеції проходив через Польщу.

У 1706 році внаслідок Альтранштадської угоди Август зрікся польської корони і Річ Посполита фактично перейшла на бік Швеції. Саме у цей момент виникла потреба змінити тактику гетьманської дипломатії у таких площинах:

1. Зберігаючи лояльний союз із Росією, посилити переговори з С. Лещинським, щоб на випадок перемоги польсько-шведської коаліції забезпечити державні права України в системі Речі Посполитої;

2. Водночас зав'язувати контакти безпосередньо зі Швецією [15, 254].

Останнє найбільш цікавило Мазепу, але це вимагало неабиякої конспірації. Тому головним завданням гетьманської дипломатії у 1706–1707 рр. було завершити переговори з Лещинським, розпочаті ще у 1704 році. З історичних джерел відомо, що ініціатива цих переговорів належала Лещинському. Зокрема, після коронації у Варшаві (жовтень 1704 року) він надіслав до Мазепи свого посланця Вольського під Замостя. У листопаді 1705 року відносини між Лещинським і Мазепою активізуються. Гетьман, що перебував тоді у Дубно, познайомився з княгинею Анною Дольською, рідною тіткою Лещинського. Саме вона стає основним посередником у переговорах гетьмана з Польщею, а згодом і з Карлом XII [18, 110–117]. Не відкриваючи старшині своїх намірів, у 1707 році Мазепа домовився з С. Лещинським про об'єднання України з Польщею і Литвою на засадах Гадяцької унії 1658 року. Остаточні переговори були завершені на початку 1708 року укладанням формальної угоди між гетьманом і королем С. Лещинським. Історик М. Андрусак зазначив такі умови цього українсько-польського договору:

1. Україна мала об'єднатися з Польщею як велике князівство на таких же юридичних засадах, як Велике князівство Литовське. До його складу мали увійти Правобережжя та Лівобережжя з Сіверщиною.

2. Мазепа отримуватиме титул князя і в особисте володіння Вітебське та Полоцьке воєводства на правах герцога курляндського.

3. Усі права Війська Запорозького мали бути дотримані у повному обсязі [1, 142–145].

Безумовно, що угода з С. Лещинським була вагомим тактичним маневром Мазепа, а її значення полягало у таких положеннях:

1. Цей договір виводив Гетьманщину з антишведської коаліції і формально забезпечував її від воєнної руйни на випадок уторгнення шведів.

2. Угода відкривала гетьману перспективи до безпосередніх переговорів зі Швецією. Вона дуже вплинула на ставлення Карла XII до Мазепа.

3. Крім того, договір із Польщею забезпечував мінімум політичних вимог України — це Велике князівство Руське у системі Речі Посполитої. Тому ця угода була дуже вигідною для І. Мазепа [15, 257].

Перші спроби реалізації «шведського» вектора зовнішньої політики гетьманського уряду належать до 1706 року. Після укладання Альтранштадської угоди це питання набуває особливої актуальності — адже від походу Швеції на Москву залежала і доля козацької України. Мазепа, безумовно, це добре розумів. Власне тому у 1707 році українсько-шведські переговори помітно активізуються. У квітні 1707 р., перебуваючи у Жовкві, гетьман послав до Саксонії польського священника Заленського розвідати, чи скоро шведи вирушать у похід на схід. У вересні того ж року в Києві Заленський у розмові з Мазепою запевнив гетьмана, що «швед не на вас готується, але на Москву». Це відповідало намірам гетьмана, оскільки забезпечувало Україні позицію озброєного нейтралітету в боротьбі між Швецією та Росією [16, 240]. У зв'язку з цим ще більше поживляються таємні переговори І. Мазепа з Карлом XII у 1708 році. Зокрема, французький посол у Варшаві Бонак писав, що «...на Україні панує ворожий настрій, і там дуже бажають приєднатися до шведів, щоб вирушити на Москву» [14, 274–280; 15, 260].

Переговори Мазепа з Карлом XII завершилися підписанням у березні 1708 року в місті Сморгоні (Білорусь) прелімінарного погодження між гетьманом та королем. Це була лише принципова згода у формі шведських гарантій українсько-польської угоди 1708 року. В цілому більшість українських істориків вважає, що існувало дві угоди Мазепа з Карлом XII:

1. Перша угода була укладена в 1708 році після вступу шведської армії в Україну.

2. Друга угода укладена наприкінці березня 1709 року, коли на бік Швеції перейшла Запорозька Січ на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком [10, 155–158]. Автентичні тексти цих угод не збереглися, однак їх реконструювали на основі інших джерел, зокрема, праці Пилипа Орлика «Вивід прав України» (1712 рік). Зміст першої угоди 1708 року був такий:

1. Україна і землі, прилучені до неї, мають бути вільними та незалежними.

2. Шведський король мав оберігати їх від усіх ворогів. Зокрема, король мусив висилати в Україну помічні війська, коли цього вимагатимуть Українські стани.

3. Усе завойоване на території Москви, але колись належне українському народові, має бути повернене до Князівства українського.

4. Мазепа мав бути українським князем або гетьманом довічно. Після його смерті українські стани мали обрати нового гетьмана.

5. Шведський король не міг привласнювати собі титул українського князя.

6. Для забезпечення цієї угоди і в інтересах безпеки шведського війська на території України під час війни шведам передавалися міста Стародуб, Мглин, Батурин, Гадяч і Полтава [24, 31–47].

Друга українсько-шведська угода була укладена між гетьманом Мазепою і Запорозьким кошовим К. Гордієнком — з одного боку та королем Карлом XII — з другого, 8 квітня 1709 року у Великих Будищах. Доповнюючи угоду 1708 року, вона говорить лише про те, що шведський король зобов'язується не укладати мирного договору з Московією, доки не визволить з-під московської влади Гетьманщину і Запорозьку Січ [15, 263]. На думку О. Оглоблина, ці угоди були найбільшим зовнішньополітичним успіхом Мазеви, його «справжнім тріумфом». До того ж наприкінці березня 1709 року до українсько-шведського союзу приєднується Запорозька Січ, а це також було дуже важливо. Справа в тому, що формально визнаючи зверхність гетьманської влади, Січ протягом правління Мазеви була в чіткій опозиції до гетьмана через соціальну політику останнього. Зокрема, Кость Гордієнко до Мазеви ставився особисто недоброчливо. Однак брутальна поведінка московської адміністрації в південній Україні, зміла тактика гетьмана зробили рішу-

чий перелом у настроях Січі. 26 березня 1709 року в с. Диканці відбулася зустріч Гордієнка з Мазепою, а пізніше запорізька делегація з'явилася до Карла XII у Великих Будищах. Тут і був підписаний вищезгаданий другий українсько-шведський договір. За свої державницькі устремління Запорозька Січ пізніше гірко поплатилася — вона була знищена у червні 1709 року російськими військами.

Багатолітній життєвий досвід державного діяча, глибоке знання міжнародної політики, складна геополітична ситуація України, — усе це змушувало Мазепу діяти обережно. Тому гетьман надавав особливого значення секретним міжнародно-політичним чинникам та зв'язкам, не довіряючи більшості козацької старшини. Однак така потужна конспірація мала й негативний бік — український народ нічого не знав про плани Мазепи, і це призвело у кінцевому підсумку до трагічної розв'язки 1709 року, зокрема під Полтавою.

Але у той же час Іван Мазепа робить усе, щоб вгамувати загарбницькі плани Польщі, напередодні «зриву з Москвою» мобілізує усі свої зовнішньополітичні впливи. Він намагається заручитися допомогою з боку Криму, Порту, Молдавії та Валахії, навіть тих кіл московської знаті, що були в опозиції до політики Петра I [15, 264]. Під час воєнних дій в Україні 1708–1709 рр. у центрі дипломатичної діяльності гетьмана було завершення грандіозного плану створення великої антимосковської коаліції, куди мали увійти, окрім України, Швеції та інших західних союзників, ще низка східноєвропейських держав: Туреччина, Кримське ханство, Валахія, Молдавія, Трансільванія, казанські татари тощо. Саме І. Мазепа був творцем ідей східноєвропейських коаліцій XVIII ст., спрямованих проти Російської імперії. Так, починаючи з листопада 1708 і в перші місяці 1709 року гетьман висилає кілька дипломатичних місій до Порту (Д. Горленка), до Криму (Д. Болбота), до С. Лещинського (Ф. Нахимовського), до Запорожжя (В. Чуйкевича) і т. д. [15, 301]. Безпосередні наслідки цієї жвавої дипломатичної діяльності Мазепи в 1708–1709 рр. були незначні, але нова російсько-турецька війна 1710–1711 рр. була, без сумніву, одним із результатів політики І. Мазепи.

Ми не будемо докладно спинятися на воєнних діях в Україні 1708–1709 рр., оскільки вони не є предметом цієї статті. Зазначимо лише, що Полтавська катастрофа 27 червня 1709

року була національною трагедією для української державності та українського народу: політичні наміри Мазепи були зруйновані, українські землі дісталися на поталу Москві, а доля української держави фактично була вже вирішена, хоча незначна козацька автономія Гетьманщини зберігалася до кінця XVIII ст. Сам Іван Мазепа, тяжко хворий, помер на еміграції, в Бендерах, 22 вересня 1709 року. Тіло гетьмана було поховано в Галаці (територія сучасної Румунії), в монастирі св. Юрія. Однак згодом могила Івана Мазепи була знищена.

Видатний історик Олександр Оглоблин відзначає, що справа Мазепи не пройшла даремно — він започаткував новітній український національно-визвольний рух, дав початок першій українській політичній міграції і перед усім світом підтвердив незламну державну волю українського народу і прагнення його до незалежності [15, 313; 16, 241].

Загалом особа та зовнішньополітична діяльність гетьмана Івана Мазепи оцінювалися і сучасниками, і нащадками неоднозначно, з найполярнішими характеристиками. В історичній літературі існує три погляди на І. Мазепу:

- 1) патріотичний (він притаманний українській історіографії за кордоном).
- 2) антипатріотичний (властивий російській та радянській історіографії).
- 3) об'єктивний, що характеризує сучасну українську історичну думку.

Дореволюційні російські історики вважали Мазепу зрадником і, відповідно, негативно оцінювали його діяльність. Наприклад, В. Ключевський говорив, що Мазепа «бесполезный предатель Петра» [19, 322]. Одним з перших по-науковому став вивчати епоху Івана Мазепи український історик Микола Костомаров. У 1882–1884 рр. він опублікував праці «Мазепа» і «Мазепинцы», а також нарис «Гетьман Іван Степанович Мазепа». Вчений на основі ретельного дослідження джерел розповів про життя й діяльність гетьмана. Але оцінки Мазепи в цілому у нього відповідали тодішній офіційній ідеології. Зокрема, у висновках праці «Мазепа» Костомаров зауважує: «Гетьман Мазепа як історична особа не був представником ніякої національної ідеї. Це був егоїст... в повному розумінні цього слова» [9, 330–332]. Аналогічні судження щодо Мазепи як «зрадника», «боговідступника» тощо були притаманні усім працям російських істо-

риків, а також авторам перших узагальнювальних робіт з історії України Д. Бантиш-Каменському та М. Маркевичу. Так, останній називав Мазепу «зрадником України».

Однак серед представників української національної історіографії поступово стала утверджуватися об'єктивніша характеристика діяльності І. Мазепи. Зокрема, високо оцінював гетьмана Володимир Антонович. Він вважав Мазепу «справжнім політиком», «щирим і гарячим патріотом», бо завжди дбав «про повну автономію свого краю» [19, 323]. А у 1897 році вийшла монографія Ф. Уманця «Гетьман Мазепа», у якій здійснено спробу об'єктивно підійти до цієї історичної постаті.

Патріарх української історичної науки Михайло Грушевський оцінював Мазепу як українського патріота, борця за незалежність України. Так, він писав: «Не любили в народі Мазепу і не без причини. А проте не був він ворогом українському народові. Навпаки... він був українським патріотом, — хотів високо піднести Україну, її освіту й культуру...».

Після 1917 року у радянській історіографії домінувала дореволюційна великодержавна традиція щодо зовнішньополітичної діяльності Мазепи та його особистості. Тільки українські історики діаспори могли вільно досліджувати це питання. Слід назвати ґрунтовні праці та розвідки І. Борщака, Б. Крупницького, О. Оглоблина, Т. Мацьківа та інших, які утвердили патріотичний погляд на Івана Мазепу.

Після проголошення незалежності України (1991 рік) в історичній науці розпочався перегляд стереотипів, штампів і міфів, що панували багато десятиліть. З'явилася значна кількість статей, монографій, публіцистичних творів, у яких автори намагаються об'єктивно підійти до характеристики особи і діяльності Мазепи. Серед відомих праць сучасних учених-істориків із цієї проблеми треба відзначити дослідження С. Павленка, В. Сергійчука, Т. Чухліба, В. Шевчука та багатьох інших [17; 20; 23; 25]. Більшість українських істориків сьогодення вважають, що особистих мотивів для такого ризикованого вчинку, як союз зі Швецією, у Мазепи не було. Адже він був найбагатшою людиною в Україні, мав неабияку владу. Тому очевидно, що Мазепа піклувався про долю України, її незалежність. Саме у союзі зі Швецією, під протекторатом шведського короля Мазепа розраховував забезпечити самостійність України, врятувати її від московської тиранії. Про це зізнався сам гетьман

у сповіді перед П. Орликом у вересні 1707 року: «Я кличу... Бога в свідки і заприсягаю, що не ради високих почестей, не для багатства... а для вас усіх... для добра матері нашої, бідної України, для користі всього народу українського... — хочу я за помічю Бога так чинити, щоб ви... і рідний край не загинули ні під москалями, ні під шведами» [19, 325].

Отже, є усі підстави вважати Івана Мазепу борцем за незалежність України. Він був видатним політичним діячем, Гетьманом із великої літери, який прагнув зміцнити й повністю унезалежнити Українську козацьку державу. Водночас у своїй діяльності Мазепа цілком опирався на козацьку старшину, був віддалений від простого народу: селян, міщан та рядових козаків. І тому народні маси, коли Мазепа відкрито перейшов на бік Швеції, не зрозуміли його намірів і не підтримали його. У цьому й полягає найбільша трагедія Івана Мазепи та його оточення.

Валерій Шевчук так характеризує значення Мазепи в українській історії: «...здається, в світі немає жодного національного героя, проти якого було розгорнуто таку негаційну кампанію, як проти Мазепи. Століттями його проклинала в своїх храмах російська церква, і це того, який так багато зробив для православ'я... Однак Мазепа не тільки здобув собі всесвітню славу, але по-справжньому надихав митців високого пера в цілій Європі... Отож, хто поклав своє життя за світлі ідеали добра і свободи, той у світлі пробуває, хоч би як проти нього не воювала тьма» [25, 190–191].

А сучасний дослідник С. Павленко зазначає, що усе своє гетьманування Іван Мазепа шукав можливості позбутися принизливого рабського статусу. Його особисте бажання стати у всьому вільним нероздільно поєднувалося з перспективою України як самостійної держави. Лише у ній він міг реалізувати себе як володар європейського масштабу. «Посіяні ним зерна сумнівів щодо доцільності залежного статусу Гетьманщини, необхідності перемін, попри жорстоке придушення повстання 1708–1709 рр. і винищення всіх інформаційних носіїв про задуми його ініціаторів, час від часу проростали життєдайними паростками пробудження української нації» [17, 414]. Тому, безумовно, без виступу Мазепи важко уявити собі рух за незалежність України. Власне у цьому й полягає головне місце Івана Мазепи в українській національній історії.

1. Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // Записки НТШ. — Львів, 1933. — Т. CLII. — Ч. 1. — С. 142—145.
2. Борисенко В. Курс української історії. — К., 1996. — 616 с.
3. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана. — К., 1991. — 136 с.
4. Гурій О. І. Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — 102 с.
5. Доманицький В. Націотворча роль гетьмана Мазепи. — Чикаго, 1960. — 50 с.
6. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. У 3 частинах. — К., 1994—1995.
7. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — К., 1996. — 194 с.
8. Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті / Упор. М. Слабошпицький. — К., 1994. — 174 с.
9. Костомаров Н. І. Мазепа. — М., 1992. — 335 с.
10. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. — К., 2001. — 238 с.
11. Листи Івана Мазепи. 1687—1691 / За ред. В. Смоля. — К., 2002. — Т. 1. — 480 с.
12. Літопис Самійла Величка. У 2 т. — К., 1991.
13. Мазепа — людина й історичний діяч / Упор. Й. Чікало. — К., 1991. — 48 с.
14. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709 рр. — К., 1995. — 312 с.
15. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — К., 2001. — 461 с.
16. Оглоблин О. До історії української політичної думки на початку XVIII віку // Записки ІФВ УАН. — К., 1928. — Кн. XIX. — С. 231—241.
17. Павленко С. Іван Мазепа. — К., 2003. — 416 с.
18. Пріцак О. Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська // Праці Українського Наукового Інституту. — Варшава, 1929. — Т. XLVII. — С. 102—117.
19. Рибалка І. Історія України. У 2-х частинах. — Х., 1994. — Ч. 1. — 448 с.
20. Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. — К., 1992. — 69 с.
21. Українське державотворення. Словник-довідник / за ред. О. Мироненка. — К., 1997. — 560 с.
22. Універсали Івана Мазепи. 1687—1709 / За ред. П. Соханя. — К.; Л., 2002. — Т. 1. — 780 с.
23. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. — К.; Нью-Йорк, 2003. — 518 с.
24. Шевчук В. Визвольна акція Івана Мазепи та його система державотворення // Розбудова держави. — 1993. — № 2. — С. 31—47.
25. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К., 1995. — 392 с.
26. Шевчук В. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий козацької держави і як літературний герой. — К., 2006. — 462 с.
27. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII ст. — Варшава, 1934.